

Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi

MEHMET SEYİTDANLIOĞLU*

Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyılın başlarından itibaren her bakımdan bir yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Bu yenileşme yalnızca devletin kurumlarında kendisini göstermekle kalmamış, aynı zamanda Osmanlı siyasi düşüncesi de önemli değişiklikler geçirmiştir. İşte bu değişme süreci içerisinde Avrupa'da doğup gelişen kimi liberal düşüncelerin de Türkiye'ye girmeye ve onu etkilemeye başladığını görüyoruz. Bu yüzyılda, Avrupa liberalizmde olgunluk devrini yaşarken Osmanlı İmparatorluğu henüz çağa yön veren bu yeni fikirlerden habersiz bulunuyordu. Ancak, geçmiş yüzyılların muzaffer ordularının Avrupalı rakipleriyle yaptıkları savaşlarda yenilmesi, yöneticileri eskimiş devlet yapısını ve daha sonra da düşüncüyü değiştirmeye, yenileştirmeye mecbur bırakacaktır. İşte bu değişme ihtiyacıdır ki, İmparatorluğu liberal fikirlerle tanıştırmıştır. Bununla beraber, bu tanışma doğrudan olmamıştır. Liberal fikirler başlangıçta "yenileşme" ya da o günlerin deyişiyle "tanzimat, ıslahat" kavramları adı altında Osmanlıya ulaşmış, Osmanlı yöneticisi, aydını liberal devlete yönelişi bu kavramlar yoluyla dolaylı olarak tanımıştır. Bu bakımdan, li-

beral fikirlerin Türkiye'de aslında hiç de köksüz ve yeni olduğu söylenemez. **Liberal düşüncelerin ülkemize girişi XIX. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar geriye uzanan bir süreç olmuş ve yenileşme-modernleşme ile eş anlamlı olarak görülmüştür.**

Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşmenin başlangıcı XVIII. yüzyılda Lale Devri (1718-1730)'ne kadar iner. Bu dönemden itibaren Osmanlı aydınları (özellikle bürokrasi) devletin içinde bulunduğu durumu sorgulamaya başlarlar. Osmanlıdaki değişim ve onları bu arayışa iten temel neden, geçmiş yüzyılların muzaffer ordularının, Avrupalı rakipleriyle yaptıkları savaşlarda uğradıkları yenilgiler olmuştur. Bu nedenle ilk dönem modernleşme arayışları daha çok askeri amaçlı ve orduya yönelik olur. Ancak, bu amaçla yola çıkan yönetici kadro ve ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinden sonra oluşmaya başlayan Osmanlı entelijansiyası, giderek eskimiş devlet yapısının yanısıra düşüncede de değişme ve gelişmenin gerektiğini kabul ederler. Lâle Devrinde sonra başa geçen bütün padişah ve yöneticiler bu yolda çaba göstermişlerdir¹.

* Yrd. Doç. Dr. Mehmet Seyitdanlioğlu, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Bu dönemde yapılan yenilik hareketleri ve düşünce alanındaki değişimler için şu kaynaklara bkz. Ahmet Refik Altınay, **Lâle Devri**, Ankara, 1973. Yusuf Akçura, **Osmanlı Devletinin Dağılıma Devri**, Ankara, 1940. Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel

1789'a gelindiğinde ,Avrupa ,Fransız İhtilali ile çalkalanırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim değişikliği olmuş tahta III. Selim (1789-1807) geçmiştir. Bu büyük imparatorluk, Fransız ihtilali'nin getirdiği "milliyetçilik" fikirleriyle sarsılırken, artık yenileşme ihtiyacı da kaçınılmaz olarak kendisini göstermiştir. III. Selim bu amaçla yeni bir reform paketi ortaya koymak üzere hazırlıklara başlar. Devlet adamlarından ve aydınlardan, yapılacak yeniliklere esas olmak üzere "ıslahat lâyhaları" hazırlamalarını ister. Hazırlanan projelerde üç temel görüşün ortaya çıktığı görülür. Bir kısım aydın geleneksel Osmanlı kural ve kurumlarının canlandırılmasını gerekli görürler. Diğer görüş ise eski ve yeni kurumların uyuşturulması suretiyle bir düzenlemeye gidilmesi taraftarıdır. Üçüncü görüşün taraftarları ise, eski kurumların kaldırılarak, yenilerinin oluşturulması gereğine işaret ederler². Böylece III. Selim hazırlıklı olarak, 1792-93 yıllarından itibaren "Nizam-ı Cedid-Yeni Düzen" adını verdiği ıslahat programını uygulamaya koyar. İlk yenilikler şüphesiz askeri amaçlı olur, yeni bir ordu (Nizam-ı Cedid Ordusu) kurulur. Tophane ve donanmada ıslahat yapılır. Yeni ordunun masraflarını karşılamak üzere İrad-ı Cedid Hazinesi, bir kısım devlet gelirlerinin buraya aktarılması ile oluşturulur. Yönetimde bir takım disipline dayalı önlemler getirilir. Diploması ve dış ilişkilerde

denge politikası izlenmeye başlanır. Londra, Viyana, Berlin, Paris gibi önemli Avrupa başkentlerinde daimi elçilikler açılarak, karşılıklı diploması prensipleri benimsenir. III. Selim devri geleneksellikle yeninin yan yana yaşadığı bir dönem olmuştur. Eski kurumlar yaşarken, onların yanında yenileri oluşturulmuştur. Ancak, bu durum çok geçmeden III. Selim'e karşı bir muhalefetin oluşmasına yol açar. Reformlarla çıkarları sarsılan Yeniçeri Ocağı, devlet adamları, ulema, taşrada âyân durumlarının sarsılmasından dolayı Selim'e karşı tavır alırlar. Nitekim, 1807'de Yeniçeri Ocağı ayaklanır. Çıkan karışıklık ve istikrarsızlığın durulmasına kadar geçen bir yıllık süre sonunda Nizam-ı Cedid ve getirdiği yeniliklerden hiç bir eser kalmamıştır. Bununla birlikte, reform düşüncesi yaşamaktadır. Özellikle, bu dönemde açılmış olan elçilikler Avrupada varolan yeni ve liberal fikirlerin girdiği pencereler olurlar³.

1808 yılında Osmanlı tahtına çıkan II. Mahmud, Selim'in başlattığı reformları devam ettirir. Saltanatının ilk yılında imzalanan **Sened-i İttifak** ise, Osmanlı tarihinde ilk kez hükümdarın yetkilerini kısıtlamaya dönük bir belge olarak dikkati çeker. Her ne kadar uygulanmamış, ölü doğmuş bir vesika olsa da mutlakiyeti sınırlama amacı günden bir metin olması dolayısı ile önemlidir⁴. Öte yandan, özellikle 15 Haziran 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra II. Mahmud yeni bir reform programını yürürlüğe koyar, II. Mahmud'un yenilikleri aslında 3 Kasım 1839'da ilan edilecek olan Tanzimat Fermanı'nın ön hazırlıkları gibidir. İlk reform yine askeri alandadır. Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu kurulur. İtalya ve Fran-

ri" Tanzimat, İstanbul, 1940, ss. 13-30, Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğundan Yenileşme Hareketleri", **Türk dünyası El Kitabı**, Ankara, 1976, ss. 1003-1013. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, 1978, s. 41-126

2 III. Selim'e sunulan ıslahat layihaları hakkında bilgi için başlıca şu eserlere bakılmalıdır. Cevdet Paşa **Tarih-Cevdet**, c. VI. Dersaadet, 1309, s. 3-54; Karal, E.Z., "Nizam-ı Cedide Dair Layihalar", **Tarih Vesikaları**, I, ss. 414-425, II, (1942-1943) ss. 111, 342-351, 24-432, Konu hakkındaki yorumlar için ayrıca bkz. Karal, E.Z., **Osmanlı Tarihi**, V, Ankara, 1983. Shaw **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c. I, (Çev. M. Harmancı) İstanbul, 1983, Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ankara, 1978, s. 87-92. Yediyıldız, Bahaeddin, "Batılışmanın Temelleri Üzerine Bazı Düşünceler", **Birinci Milli Türkoloji Kongresi**, (İstanbul, 6-9 Şubat, 1978), Tebliğler, İstanbul, 1980, ss. 327-335

3 Bu dönem hakkında yukarıda belirttiğimiz eserlerin yanısıra şu araştırmalara bkz. Shaw, Stanford, **Between Old And New,, The Ottoman Empire Under Sultan Selim III. 1789-1807**, Cambridge, 1971.

4 Sened-i İttifak hakkındaki tartışmalar için bkz. İnalçık, Halil, "Sened-i İttihat ve Gülhane Hattı-ı Hümayûnu", **Belleten**, XXVIII/112 (Ankara 1964) ss. 630-662. Önsoy, Rifat, "Sened-i İttifak ve Türk Demokrasi Tarihindeki Yeri", **Türkiye'de Demokrasi Hareketleri Konferansı 6-8 Kasım 1985**, H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, c. 4, sayı 1 (Ankara 1985).

sa'dan uzman subaylar getirilerek modern bir şekilde eğitilmesine çalışılır. 1834 yılında, Türkiye'nin siyasi hayatına damgasını vuracak bir eğitim kurumu olan Harbiye Mektebi açılır⁵.

Tanzimat'a giden yolda son derece önemli bir aşama olan merkezi yönetim organlarındaki yeniliklerde yine bu dönemde yapılır. II.Mahmud, merkezi hükümete yeni ve batılı şekil vererek İmparatorluktaki desantralize eğilimleri yok etmeğe gayret eder. Eyaletlerde merkezi yönetimden bağımsız hareket etmeğe başlayan âyân ve mütegalibenin gücünü kırmak suretiyle, onları etkisizleştirerek merkeze daha sıkı bağlarla bağlı bir yönetim ortaya koymaya çalışır. Bu konuda da 1815'te başlayan Yunan isyanları dışında başarılı olur. Öte yandan, Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın reformlar yaparak geliştirdiği Mısır'ın rekabeti ile karşı karşıya kalmıştır. Hiç şüphesiz bu da O'nu reformlar yapmaya iten ana nedenlerden birisidir. Eyalet yönetimi bu şekilde düzenlenirken, merkezi yönetimi de bu amaca uygun işlevsel bir yapıya kavuşturmaya çalışır⁶.

İlk düzenlemeler hükümetin yapısında gerçekleştirilir. Hükümet yönetiminde modern bakanlar kurulu yapısına doğru bir yöneliş vardır. Sadrazamlık, başvekil ünvanını alarak bakanlar kuruluna başkanlık edecek yüksek bir koordinasyon makamı haline getirilir. Sadâret Kethüdalığı, içişleri bakanlığı olarak Umûr-ı Mülkiye Nezâreti'ne dönüştürülür, daha sonra ismi Dahiliye Nezâreti olarak değiştirilir. O zamana kadar Divân-ı Hümâyun'a bağlı olarak devletin dış ilişkileri-

ni yürüten Reisü'l-küttablık 1836 yılında Hariciye Nezâreti olarak yeni baştan teşkilâtlandırılır. 1836 yılında Deavî Nezâreti, 1839 yılında da Ticaret Nezâreti kurulmuştur. Hazine-i Âmire ve Darphâne-i Âmire birleştirilerek Mâliye Nezâreti'ne dönüştürülür. Böylece, modern anlamda bakanlar kurulu diyebileceğimiz **Meclis-i Vükelâ** kurulmuştur. Devlet bürokrasisi de baştan ele alınır, memurlar ilk defa bu dönemde iç ve dış işlere bakmak üzere iki uzman sınıfa ayrılırlar, devlet işlerinde rüşvetin kaldırılabilmesi için merkezi hazineden aylık maaşlar bağlanır. Bütün bunlara ünvan ve rütbe hiyerarşisinin düzenlenmesi ve memurlar için bir ceza kunnâmesinin yapılması eklendiğinde, etkilerini günümüze kadar sürdüren modern Osmanlı Bürokrasisinin oluşturulmuş olduğunu görürüz. Artık Tanzimat sonrasının güçlü Bâb-ı Âlî'si, ki Avrupalılar ona Sublim Porte diyorlardı, kurulmuştur⁷.

Bütün bunlara ek olarak devlet hayatında çok önemli olacak bir dizi danışma meclisleri kuruldu. 1836' da askeri reformları yürütmek üzere Dâr-ı Şurâ-yı Askeri, 1838 yılında ise Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye oluşturuldu. **Üyelerinin seçilmesi şekliyle değil ama, çalışma şekli ve iç tüzüğü ile Türkiye'de parlamento'nun öncüsü sayılabilecek olan bu meclis, çeşitli isim değişiklikleriyle varlığını sürdürdüğü günümüze kadar (Şura-yı Devlet, Danıştay, Yargıtay), son derece önemli bir işlevi yerine getirmiştir; yasama, yürütme ve yargı güçlerinin ayrılması çizgisinde gelişerek modern demokrasilerde görülen yüksek bir danışma organı olarak Osmanlı yönetimi içerisindeki yerini almıştır.** Meclis-i Vâlâ'nın yanısıra kurulan Nezâret Meclisleri ve eyalet yönetiminde teşkil edilen Vilâyet Meclisleriyle, Tanzimat döneminin sonlarına gelindiğinde, Osmanlı yönetiminde sınırlı da olsa temsili sistem ve kolektif aklın süzgeçinden geçirilmek suretiyle karar alma gibi parlamenterizme öncülük edecek liberal nitelikli altyapı kurumları oluşmuş bulunuyordu.⁸

5 II. Mahmud dönemi reformları, ve dönemin Tanzimat'a geçiş evresi olması hakkında bkz. Sertoğlu "Tanzimat'a Doğru" **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989, Bildiriler**, İstanbul, 1990, ss.1-10 Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'nin Kuruluşu 1838-1840", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989, Bildiriler**, İstanbul, 1990, ss. 147-156

6 Kuran, Ercüment, "Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri ", **Sultan II Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989, Bildiriler**, İstanbul, 1990.ss. 107-112

7 Sertoğlu, a.g.m., 1-10. Seyitdanlıoğlu, a.g.m.s. 147-156

8 Seyitdanlıoğlu Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ 1838-1868**, Ankara 1994, s. 19-24

Hükümet kurumlarında yapılan değişiklikleri kısaca belirttikten sonra, değinmemiz gereken bir diğer önemli kurum da Tanzimat Dönemi düşünce hayatımıza kaynaklık eden **Tercüme Odası**'dır. 1821 Yunan İsyanı'ndan sonra kurulduğunu gördüğümüz bu oda, dış ilişkilerimiz bakımından gördüğü önemli işlevin yanısıra, yetiştirdiği önemli şahsiyetler bakımından da söz edilmesi gerekli bir kurumdur. Başta Tercüme Odası olmak üzere hariciye mesleğinden yetişen bürokratlar Tanzimat'ın yaratıcıları ve fikir babaları olmuşlardır. Başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere, Sâdik Rifat Paşa, Âlî Paşa ve Fuad Paşa buradan yetişen liberal yapıda devlet adamlarıdır. II. Mahmud reformlarıyla İmparatorlukta yeni bir çığır açmıştı. Fakat 1839 yılında ölümü, O'nu yeniliklerinin daha da geliştiğini görmekten alıkoydu. Ancak, artık İmparatorluk daha liberal reformlara beşiklik edecek olan Tanzimat Fermanı'nın ilânına gebedi⁹. 3 Kasım 1839 günü ilân edilen Tanzimat Fermanı, getirdiği prensiplerle Osmanlı İmparatorluğu'nu bir hukuk devleti olma yoluna sokarken, yönetimde ve düşüncede artık geriye dönüşü olmayan bir yenileşmeye de kapıları açmaktaydı. Mustafa Reşid Paşa tarafından kaleme alınan ve bir hatt-ı hümayûn (padişah fermanı ordonnance imperiale) olarak ilân edilen ve yarı anayasal bir belge olan bu ferman başlıca üç temel prensip öngörmektedir:; Osmanlı vatandaşlarının can, mal ve ırz dokunulmazlıklarının garanti altına alınması; herkesten gelirine orantılı bir şekilde vergi toplanması; askerlik görevinin düzenli usule bağlanması. Ferman'ın getirdiği bütün bu prensipler, müslüman olsun olmasın, bütün Osmanlı vatandaşlarına eşit olarak uygulanacaktı. Aslında bu prensipler Avrupa'da doğup

gelişen liberalizmin Osmanlı İmparatorlu'na girmeye başladığını göstermektedir. Avrupa'da liberalizmin ilk belgelerinden sayılan 1215 tarihli **Magna Carta** gibi **Tanzimat Fermanı** da getirmekte olduğu yeni prensiplerin yanısıra, Türkiye'de anayasal yönetime doğru atılmış bir adım olması ile de liberal bir nitelik taşımaktadır. Ferman, Osmanlı vatandaşlarının can güvenliğini garanti altına alarak onun hak ve görevlerine dikkati çeker. Yine bu fermanla getirilen mal güvenliği esası ile Osmanlı İmparatorluğu'nda özel mülkiyete geçiş ve mülkiyetin, müsaderenin kaldırılması yolu ile garantiye alınmasında önemli bir dönüm noktasıdır. 1839'da Tanzimatla başlayan bu gelişme **Islahat Fermanı** (1856) ile daha da genişletilmiş ve açık bir ifadeye kavuşmuştur. **1858 Arazi Kanunnâmesi'nin** çıkarılmasıyla özel mülkiyete geçiş daha da dikkati çeken bir özellik kazanmıştır. Öte yandan, Tanzimat Fermanı ile kurulan başta Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (Ferman'ın ilânından sonra genişletilmiş, yetkileri artırılmıştır) olmak üzere gerek merkezi düzeydeki ve gerekse eyalet yönetimindeki danışma meclisleri imparatorluk yönetimindeki liberalleşmeyi belirginleştirmektedir.

Bununla birlikte önemle belirtmek gerekir ki, Osmanlı devlet adamları Tanzimatla birlikte daha liberal yapıda bir devlet yapısı kurmayı amaçlarken, bunu liberalizmin doğup geliştiği Fransa'ya ve İngiltereyi örnek almak suretiyle yapmamışlardır. Özellikle İmparator-

⁹ Sosyal, İsmail, "Umûr-ı Hâriciye Nezâreti'nin Kurulması 1836", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989, Bildiriler**, İstanbul, 1990 ss. 71-80. Findley, Carter, "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry: The Beggings of Bureaucratic Reform under Selim III. and Mahmud II, **International Journal of Middle East Studies**, III/4, (1972), ss.388-416.

¹⁰ Fermanın metni için bkz.: Gözübüyük, Ş.-Kili, S. , **Türk Anayasa Metinleri 1839-1990**, Ankara, 1982, s.1-4. Tanzimat Dönemi üzerine pek çok yayın yapılmıştır. Bu eserlerden bazıları şunlardır.: Karal, e.z., **Osmanlı Tarihi**, c.V,Anakara, 1983. Kaynar, Reşat , **Mustafa Reşud Paşa ve Tanzimat** Ankara, 1985. Maarif Vekaleti, **Tanzimat I**, İstanbul, 1940. Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, **Bildiriler, Ankara, 13-14 Mart 1985**, Ankara, 1987. **Tarih ve Toplum**, cilt 12 sayı 70 (Tanzimat Özel Sayısı) (Kasım, 1989). **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)**, Ankara, 1991. **150. Yılında Tanzimat**, (Yay: H. Dursun Yıldız), Ankara, 1992. **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 31 Ekim- 3 Kasım 1989**, Ankara, 1989.

luğun çok uluslu yapısını gözönünde bulundurarak, bireyi devlet karşısında korurken, bu farklı unsurları imparatorluğun çatısı altında tutmak suretiyle imparatorluğun da bütünlüğünün korunması çarelerini araştırmışlardır. Bunun için de, tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi otoriter ve monolitik olmayan yapıda olan Prusya ve Avusturya'nın kurumlarını inceleyerek değerlendirmişlerdir. Meclis-i Vâlâ'nın kuruluşu bunun en tipik örneklerinden birisidir ve Prusya'daki Staatsrat (Devlet Konseyi) ile Osmanlı yönetim geleneğinin senteziyle oluşturulmuştur. Prusya ve Avusturyadaki bu meclislerin esin kaynağının ise İngiltere ve Fransa'nın liberal yapıdaki kurumları olduğu bilinmektedir. Yani, **Tanzimatçılar Avrupadaki liberal gelişmelerden doğrudan İngiltere ve Fransa yoluyla değil ancak, Avusturya ve Prusya yoluyla etkilenmişlerdir. Bu durum, bize ayrıca, Tanzimatçıların Avrupa'yı yalnızca pasif olarak örnek almadıklarını, kendi fikirlerini de eklemek suretiyle bir değişime ve fikir zenginliğine ulaştıklarını da göstermektedir**¹¹.

1839'da Tanzimat'ın ilânından itibaren yönetimde ve yönetim anlayışında meydana gelen değişmelerin yanısıra, Osmanlı devlet adamları ve aydınları arasında da kimi liberal fikirleri seslendirenlere rastlanır. Bunlardan en önemlisi Tanzimat'a fikir babalığı yapmış ve onun teorik yönünü yazılarıyla ortaya koymuş olan Sâdık Rıfat Paşa'dır. Paşa, Müntehabât-ı Asâr adı altında toplanan yazılarında, Avrupa'da gelişen liberal fikirleri Osmanlı kamuoyuna tanıtır. Sâdık Rıfat Paşa Viyana'da elçiliği sırasındaki gözlemlerini "Avrupa'nın Ahvâline Da'ir Risale" isimli bir yazısında dile getirir. Avrupa'nın gelişerek ileri bir seviyeye ulaşmasının nedenlerini gözlemleriyle açıklar, O'na göre bir devletin medenî (usul-i me'nüsiyyet ve medeniyyet) olması için, "akvam ve milletin can ve mal ve ırz ve i'tibarı hakkında emniyyet-i kâmile" ve "hukûk-ı

lâzime-i hürriyyetin... icrâsı, gereklidir. Avrupa'da basın özgürlüğünün bulunduğunu belirten Sâdık Rıfat Paşa, belki de ilk kez doğulu devlet anlayışından farklı liberal bir devlet yönetimi ve anlayışını öne sürer. O'na göre "**hükümetler halk için mevzû 'olub, yoksa halk hükümler için mahlûk**" değildir. Paşa imparatorlukta ilk kez insan hakları üzerine fikir yürütmektedir, hamallığı insan onuruna uymayan bir iş olarak görür¹².

Tanzimat Dönemi (1839-1876) liderlerinden Mustafa Reşid, Âlî ve Fuad Paşalar da liberal düşünce ve görüşler öne sürerler. Dönemin bütünü göz önünde bulundurulduğunda hakim olan temel yaklaşımın liberal bir yönetim anlayışı ve ekonomi olduğu göze çarpar. Fuad Paşa ve Âlî Paşa mülkiyete hürriyet istemektedirler. Onlara göre, eğer Osmanlı İmparatorluğu'nda mülkiyet hakkı tanınırsa, ekonomik gelişme bireylerden başlayarak hızlanacaktır. Bunun için gerekli adımları da atarlar. Tanzimat Fermanı'nın ilân edilmesinden sonra, kişilerin mallarına ölümlerinden sonra ya da görevlerinden alınınca el kolulması gibi, sermaye birikimini önleyen önemli bir engel olan müsadere sistemi kaldırılır. 1858'de çıkarılan Arazi Kanunnamesi ile imparatorluğun hemen tamamını kapsayan devlet malı arazi (mirî arazi) sisteminden özel mülkiyete geçiş başlatılır.

Tanzimatçı devlet adamlarına göre ticaret liberalleştirilmelidir. Serbesti-i ticaret

12 Sâdık Rıfat Paşa, **Müntehabât-ı Asâr**, İstanbul, tarihsiz, Rıfat Paşa bu eserinde devlet memuriyetinde (Hariciye Nazırlığı vb.) bulunduğu yıllarda kaleme aldığı yazıları bir araya getirmiştir. Eserin bir farklı baskısı daha bulunmaktadır. Baskı tarihinin 1290-93 olması ihtimali vardır. Bu yıllarda, kitabın içerisindeki cüzler ayrı ayrı kitapçıklar olarak yayınlanmıştır. "Avrupanın Ahvâline Dair Risâle" bu eserde üçüncü sırada yer almaktadır. Ayrıca bkz. Tanrıpınar, Ahmet Hamdi, **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 119-124. Kuran, Ercüment. "Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları ve Sadık Rıfat Paşa", **VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler**, ss. 1449-1453. Daha ayrıntılı bilgi için bu sayımızda yayınladığımız (liberal Düşünce , S.2) "Sâdık Rıfat Paşa ve Avrupanın Ahvâline Dair Risâlesi" isimli makalemize bkz.

11 Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ 1838-1868**, Ankara, 1994, s. 19-34.

onlar için ulaşılmaması gereken bir hedefdir. Ticareti desteklemek amacıyla bankacılığı başlattılar. Bugün hala yaşayan özel teşebbüs kuruluşlarından biri olan **Şirket-i Hayriye** vapur işletmesi onların eseridir. Sanayi alanında ise öncelikle devlet eliyle sanayileşmeyi denerler. Günümüzdeki organize sanayi bölgeleri uygulamasına benzer fabrikalar kurarlar. 1840'lardan 1860'lı yıllara kadar süren bu girişimlerin olumsuz sonuçlanması üzerine, özel sektörlere destek vermek ve bir özel sektör yaratmak amacıyla esnafı birleştirerek, şirketler oluşturmak ve gümrük duvarlarını yüksek tutarak bu oluşumu himaye etmek yolunu tutarlar. Öte yandan, yabancı sermayenin İmparatorluğa getirilmesini, devletin elindeki fabrikaları özel kesime bırakarak, ekonomik hayattan elini çekmesi gereğine işaret ederler. Bununla birlikte, onların bütün bu teşebbüsleri eksik ve yetersizdir. İmparatorluktaki bilgi birikiminin yokluğu, ekonominin esaslarını bilen, kavrayan insanların bulunmayışı, Avrupa karşısındaki teknolojik yetersizlikler ve rekabet ne devlet eliyle sanayileşmeye ve ne de bir özel sektörün filizlenmesine imkan tanır. Yapılan hemen bütün teşebbüsler yarım kalır¹³.

Ancak, bütün bu eksik ve yetersizliklerine rağmen Tanzimat Dönemi yeni ve dinamik bir genç kuşağın doğmasına ve yetişmesine vesile olur. Tanzimat'ı ve Tanzimatçıları eleştirmekle yola çıkan bu yeni kuşak farklı fikir ve ideolojik yaklaşımların ortaya çıkmasını sağlar. İbrahim Şinasi (1824-1871), Avrupa'yı tanıyan bir aydın olarak, 1862 yılında çıkarmaya başladığı **Tasvir-i Efkar Gazetesi** ile akıl, kanun ve devletin görevleri üzerine liberal fikirler ileri sürer. O'na göre devlet

toplumun çıkarlarını korumalıdır. Ekonomik görüşleri ise hür teşebbüsten yanadır. Nasıl doğayı etkileyen kanunlar varsa ekonomiyi etkileyen kanunlar da bulunmaktadır. Sermaye ve özel tasarrufun önemine değinmektedir¹⁴. 1865'ten sonra ise Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın öncülüğünde Yeni Osmanlılar Cemiyeti bir muhalefet hareketi olarak doğar. Yeni Osmanlılar, yönetimde padişahlığın da korunduğu anayasal bir monarşi, yani meşrutiyeti öngörürler. Görevleri açısından sınırlı bir devlet tercihleridir. Yeni Osmanlı yönetiminde meşrutiyeti savunurlarken buna paralel olarak ekonomide de daha belirgin bir şekilde liberal fikirler ileri sürerler. Himayeciliğe karşı çıkarak serbest-i ticareti savunan Namık Kemal çeşitli yazılarında, tekel demek olan "yedd-i vahit" usulüne şiddetle karşı çıkar. Serbest ticaretin İmparatorlukta geçerli olmasını ister. Özel girişimciliğin ve özel şirketlerin bulunmamasını Osmanlı'nın geri kalmasını en önemli nedenleri arasında sayar¹⁵.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra, iktisat düşüncesinin geliştiğini ve gelişmede ekonomik model olarak liberal ekonominin geçerli olduğunu öne süren örnekler görülmeye başlar. Siyasal düşünce tarihimiz açısından önemli fikir odaklarından birisi olan Mekteb-i Mülkiye'de iktisat dersleri veren Sakızlı Ohannes Paşa, Türkiye'de klasik liberal ekonomiyi savunan eserler kaleme alır. "Mebadi-i İlm-i Servet-i Milet" isimli eseri daha isminden başlayarak Adam Smith'in "Ulusların Zenginliği" adlı eserinin ve onun liberal iktisat anlayışının Türkiye'deki temsilcisidir. Eserinde, servetin istihsali (üretimi), tedavülü (dolaşımı), inkısamı (bölüşümü), ve istihlâki

13 Tanzimatçı Liderler Mustafa Reşid, Ali ve Fuat Paşalar, "düşünceleri hakkındaki bilgi için 10 numaralı dipnottaki kaynaklara bkz. Ayrıca, Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Ankara, 1987, ss. 157-206. Çavdar, Tevfik, **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)**, Ankara, 1992, s. 19-42. Dönem boyunca uygulanan ekonomik politikalar için bkz. Pamuk, Şevket, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İstanbul, 1988, s. 194-212. Önsoy, Rıfat, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara 1988.

14 Tanrıpınar, a.g.e., s. 183-215. Seçmen, Hüseyin, **Şinasi**, Ankara, 1972.

15 Namık Kemal Osmanlı ekonomisi ve yönetim sistemi hakkındaki düşüncelerini çeşitli gazetelerde ve **Makalât-ı, Siyasiye ve Edebiyye**, İstanbul, 1911, isimli eserde "Usül., Mevşeret Hakkında Mektuplar 1-7"ında dile getirmiştir. Ayrıca bkz. Mardin, Şerif, **The Genesis of Young Ottoman Thought**, Princeton, 1962 ve **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, Makaleler I, İstanbul, 1990. Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, 1978, s. 277-297. Ülken, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, 1979, s. 93-107.

(tüketimi) konularını ele alır. İmparatorluğun kalkınması için serbest rekabeti gerekli görür, himayecilik, devletçilik ve tekel usulüne, narha (devletin fiyatları belirlemesi) karşıdır. Eserinde mülkiyeti savunan Paşa o dönemde Avrupa'da tartışılmakta olan sosyalizmi eleştirir ve insan doğasına aykırı olduğunu belirtir¹⁶.

Namık Kemal ve Ohannes Paşa'dan sonra liberal fikirlerin de içinde yer aldığı bir diğer önemli yayın faaliyeti Maarif Nazırlarından Münif Paşa tarafından çıkarılan **Mecmua-i Fünûn** (1863) olmuştur. Paşa'nın kurduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin bir yayın organı olarak çıkarılan derginin temel amacı, kurulmakta olan üniversitenin (Darü'l-fünûn) ve Osmanlı dünyasının uzak olduğu, yeni bilgi dalları hakkında bilgi vermektir. Dergide, Ohannes Paşa ile İttihad ve Terakki'nin ünlü maliye bakanı Cavid Bey'in iktisadi sorunlar üzerine yazdıkları makaleleri de yer almaktaydı. Fransa'daki ansiklopedistlerinkine benzer bir işlevi olan Mecmua-i Fünûn çevresi Avrupa'da ortaya konulan bilimsel yenilikleri Osmanlı aydınlarına aktarmaya çalışıyorlardı¹⁷.

Tanzimat'ı I. Meşrutiyet (1876-78) 'in ilân izler. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin muhalefeti ve Mithad Paşa'nın çabaları sonucu 1876 yılında ilk anayasamız olan **Kanun-ı Esasi** ile Osmanlı İmparatorluğu meşrutiyet yönetimine geçer. Tanzimat ile giren yeni düşünceler, ülke yönetiminde parlamenter bir yapının doğmasına yol açmıştır. Ancak, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlayan bunalım ve II. Abdülhamid'in Meclis-i Meb'ûsan'ı kapatmasıyla girilen yeni mutlaki dönem, yönetime karşı ittihad ve terakki Cemiyeti etrafında kümelenen yeni bir Jön Türk muhalefeti doğurur. Jön Türklerin yurt dışında ve yurt içinde yaptıkları yazılı ve sözlü muhalefet,

1908 yılında II. Meşrutiyet ile yeni bir anayasal parlamenter bir dönemle neticelenir¹⁸.

II.Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) olarak adlandırdığımız ve Türk siyasal hayatının her yönüyle en canlı ve hareketli dönemi olan bu evrede, İmparatorluğun kaderi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elindedir. Cemiyet, II. Abdülhamidli yıllar boyunca, Avrupa'da Paris'te Ahmed Rıza ve Prens Sebahaddin çevresinde toplanan Jön Türklerle, İstanbul ve ağırlıklı olarak Rumeli'nde Tıbbiyeli ve Harbiyeli öğrenci ve subaylar arasında gelişmiştir. Gerçekte, monolitik bir fikir bütünlüğü göstermez. Bünyesinde Osmanlıcılıktan, Liberalizme ve İslamcılığa; Türkçülükten Batıcılığa kadar uzanan geniş bir fikir yelpazesi vardır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ekonomik görüşleri ise 1908-1914 yılları arasında liberal ekonomiye yönelik bir çizgi izler. Bu ekonomi politikasının mimarı " İttihad ve Terakki'nin mali siyasetinin nâzımı ve ruhu terakki edilen" Mehmed Cavid Bey'dir¹⁹ (1875-1926)Selanikli bir tüccarın oğlu olan Cavid Bey, ekonomik görüşleri bakımından klasik liberal okulun koyu savunucularından birisi olmuştur. Bu alandaki görüşlerini, kaleme aldığı çeşitli makale ve kitaplarında ele almıştır. Cavid Bey ilk yazılarını Mecmua-i Fünûn'da yayınlamış,çağının Avrupa'da gelişen iktisat bilimini ve istatistik alanındaki gelişmelerini Osmanlıya aktaran kişi olmuştur. En önemli eseri *İlm-i İktisad* adını verdiği dört ciltlik yapıtıdır²⁰.Ayrıca, yine ülkemiz için ilk sayılabilecek olan ihσαιyyat isimli bir istatis-

16 Çavdar, a.g.e., s. 54-83. Ohannes Paşa bu eserini: 1297'de yayınlamıştır. Bkz. **Mebadi-i İlm-i Servet**, İstanbul, 1297 (1881).

17 Ülken, a.g.e., s. 64-67; de Mecmua-i Fünûn ve Münif Paşa'nın fikirleri hakkında kıymetli bir değerlendirmeye sahiptir.

18 Siyasal yaşamımızda ve düşünce tarihimizde belirleyici bir yeri olan İttihad ve Terakki Cemiyeti hakkında pek çok araştırma yapılmıştır. Bunlarda bazıları şunlardır: Akşin Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987. Ahmed, feroz, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, İstanbul, 1986. Hani-oğlu, M.Şükrü, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler** (1889-1902), İstanbul, 1985.

19 Cavid Bey'in yaşamı ve eserleri hakkında bkz. Mücellidoğlu, Ali Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, c.III, Ankara, 1968-69, s.678-717. Kandemir, **İzmir Suikastinin İçyüzü**, Ankara, 1955. Pakalın, M. Zeki, **Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)** IV, Ankara, 1978, s. 237-266. İlkin, Selim, "Mehmed Cavid Bey M" D.İ.A, cilt. 7 ss. 175-176

20 Mehmed Cavid, **İlm-i İktisad**, 4 cild, İstanbul, 1899- 1901.

tik kitabı daha bulunmaktadır. Cavid Bey, II.Meşrutiyet'in ilanından sonra dönemin ünlü felsefecilerinden olan arkadaşları Rıza Tevfik ve Ahmed Şuayib ile birlikte Türkiyede liberal ve pozitivist düşünce hareketinin en önemli yayın organlarından biri kabul edilen **Ulûm-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası'nı** 1908-1910 yılları arasında 24 sayı olarak çıkarmıştır. O'nun bir diğer önemli uygulaması da İmparatorlukta özel teşebbüsü geliştirip güçlendirme amaçlayan **İ'tibar-ı Milli Bankası'nı** 1917'de kurması olmuştur. Altı yılı aşkın maliye bakanlığı ve mensubu olduğu İttihad ve Terakki'nin iktidarda söz sahibi olduğu dönem boyunca, kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini savunmuş, bunu Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalması karşılığı olarak İngiltere ve Fransa'ya kabul ettirmeyi düşünmüştür. Kitabında Marksizmi eleştiren ve hayalci bulan Cavid Bey, Ondokuzuncu yüzyılın en ünlü iktisatçılarından biri olduğu liberal görüşü savunan Manchester Okulu'nun takipçilerindedir. Kaleme aldığı eserlerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalkınmasının ancak, dünya ekonomisiyle bütünleşmesi yoluyla olabileceğini ve bu amaçla yabancı sermayenin ülkeye gelmesi gerektiğini savunmuştur. Himayeciliğe karşı çıkmış, İmparatorlukta özel teşebbüsün geliştirilmesi gereğine dikkati çekmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalistleşmesini savunarak, serbest ticarete verdiği önemi "...serbesti-i mübadele beyne'l-milel ticaretin hayâ'il (hayalleri) ve mevâni'inden (engellerinden; azâde olarak icrâsı, bizce bir ka'ide-esâsiyye-i iktisâdiyyedir, adeta bir ka'idei esâsiyye-i iktisâdiyyedir, adetâ bir kanûndur", sözleriyle ifade eder²¹.

Osmanlı İmparatorluğu'nda liberalizm denildiğinde akla gelen bir diğer önemli isimde hiç kuşkusuz, Prens Sabahaddin ve grubudur. Prens Sebahaddin, Osmanlı İmparatorluğu'nu yeni baştan canlandırmak için asgari

devlete ve serbest girişimin gücüne inanan bir liberal politikacı olarak dikkati çekti. Düşünce sistemini oluştururken İngiliz ya da bir başka deyişle Anglo-Sakson toplum yapısından etkilendi. **Science Social'i** yani **İlm-i İctima'yı** kuran Le Play Okulu'na ve bu okulun önde gelen temsilcilerinden olan Edmond Demolins'e bağlandı. Prens'e göre toplumlar cemaatçi (formation communautaire) ve infirataçı (formation particulariste) toplumlar olarak ikiye ayrılırlar. Birinci tür toplumlarda bireyler kendilerinden çok, bağlı buldukları aile, cemaat, grup veya partiye güvenmektedirler ve her şeyi toplumdaki devletten beklerler. İkinci tür toplumlarda ise, birey öncelikle kendi gücüne dayanır, bu tür toplumlarda bireylerin üretim gücü yüksektir, müteşebbis ve bağımsız karakterlidirler. O'na göre Osmanlı İmparatorluğu'nu içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtarabilecek olan bu tarzda yetişen bireylerdir. Bunun dünyadaki en iyi örneği ise Anglo-Saksonlardır. Anglo-Sakson toplumu adem-i merkezi (desantralize) bir teşkilat yapısına sahip ve kişisel düzeyde girişimci, bireyci bir toplumdur. Prens Sebahaddin, bu düşüncelerini **İttihad ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar ve Türkiye Nasıl Kurtarılabilir** adlı yazılarında Osmanlı kamuoyuna duyurmuştur. Yine bu amaçla Edmond Demolins'in Anglo-Saksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir isimli eseri de Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır²².

Prens Sebahaddin'in Osmanlı siyasi hayatında rol alışı, babası Damad Mahmud Paşa'nın Abdülhamid'e muhalefet ederek Paris'e kaçması ile başlamıştır. Burada cemiyete katılarak, cemiyetin lideri Ahmed Rıza Beyle liderlik çekişmesine girmiştir. Sonuç olarak 1902'de Paris toplanan Jön Türk Kongresi'nde meydana gelen bölünme yüzünden İttihad ve Terakki'den ayrıldı ve bu cemiyete karşı "Osmanlı Hürriyetperverân Cemiyeti"ni kurarak muhalefete geçti. 1906'da **Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti**'ni kurdu. Meşrutiyet'in ilânından sonra

21 Ulûm-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuasının Cavid Bey tarafından yazılan "mukaddimesi" için bkz. **Liberal Düşünce**, Sayı 1 (Kış 96), ss.120-123

22 Ülken, a.g.e., 326-335.

1908'de **Ahrar Fırkası** kendi taraftarlarınca oluşturuldu. Prens ve taraftarları, II Meşrutiyet dönemi boyunca İttihad ve Terakki'ye karşı güçlü bir muhalefet yapmışsa da önemli bir varlık gösterememiştir.

I. Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkan bir diğer parti de 21 Kasım 1991'de kurulan, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası** olmuştur. Ekonomik görüşleri bakımından liberal eğilimli gibi görünen bu parti de Prens Sebahaddin'in teşebbüs-i sahsi ve adem-i merkezîyetçi görüşlerini savunur görünmüştür... Ancak, bu parti gerçekte liberal fikirleri savunmaktan uzak ve liberal düşünceler etrafında toplanan kişilerden oluşmuş görünmemektedir. Hürriyet ve İtilaf, aralarında belki liberaller olmakla birlikte, düşünsel bakımdan türdeş olmayan, temelde İttihad ve Terakki'ye karşı olan, ve bu cemiyette tutunamayarak uzaklaştırılmış, azınlık milliyetçiliğine yatkın kişilerin meydana getirdiği bir siyasal oluşum olarak ön plana çıkmıştır. Bu bakımdan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı Osmanlı İmparatorluğu'nda liberalizmi temsil eden unsurlar arasında saymak tarihi gerçeklik bakımından pek de doğru bir karar olmayacaktır²³.

II.Meşrutiyet Dönemi'nin 1914-1918'li yılları ise ekonomide liberalizmden uzaklaşılarak, milli iktisat politikalarına yönelindiği ve yerli bir burjuvazinin yaratılmaya çalışıldığı yıllar olmuştur. I.Dünya Savaşı'na rastlayan ve ülke topraklarının üçte birinden fazlasının elden çıktığı bu yıllarda, İttihad ve Terakki Cemiyeti savaşın da getirdiği zorlama milli bir iktisat politikası izlemiştir²⁴.

Sonuç olarak, XIX.Yüzyıl Türkiye'ye liberal düşüncelerin girdiği yıllar olur. Ancak, bu daha çok yenilik ya da islahat kavramları

içerisinde saklı bir liberalizmdir. **Osmanlılık olarak adlandırdığımız ve yüzyıl boyunca İmparatorluğu kurtarma yolunda en önemli fikir akımı olarak, Tanzimat'tan itibaren ortaya konulan düşüncenin bir uzantısı olarak ortaya çıkmış görünmektedir.** Nitekim, Osmanlı'da ilk liberal düşünceleri ortaya atanların aynı zamanda Osmanlıcılık düşüncesini ortaya atanlar olduğu görülür. Sadık Rifat Paşa, Mustafa Reşid Paşa, Âli ve Fuad Paşalar, liberalizmi savunan başta Namık Kemal olmak üzere Yeni Osmanlılar hareketinin mensupları, Münif Paşa, Sakızlı Ohannes Paşa, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ekonomi, toplum ve siyasi sorunlarda liberal yaklaşımlara sahip önde gelen üyeleri Cavid Bey, Prens Sebahaddin bu isimlere verebileceğimiz belli başlı örnekleridir. Böylelikle, yüzyılın ikinci yarısından itibaren liberalizm kelime olarak telaffuz edilmeye başlanır. XIX. Yüzyılın sonlarında ise Münif Paşa, Sakızlı Ohannes Paşa, Cavid Bey, Prens Sebahaddin gibi liberalizm taraftarlarınca savunulur ve kısmen de olsa uygulanır. Bununla birlikte, XIX.Yüzyıl boyunca Avrupa'nın güçlü devletlerinin siyasal, ekonomik ve mali baskıları altında bunalan ve Avrupalı ülkelerin nüfuz ve çatışma alanı içerisine çekilen Osmanlı İmparatorluğu bağımsızlığını önemli ölçüde kaybetmiştir. Dünyaya açık Osmanlı iç pazarı, Avrupalı sermayenin hammadde kaynağı ve yatırım alanı haline gelmekten kurtulamamıştır. Giderek ağırlaşan dış borçlar ve kapitülasyonların varlığı, mali bağımlılığa ve Duyûn-ı Umûmiye yönetimine kadar uzanmıştır. Tüm bu nedenler ve yeniliğe karşı gösterilen direnç dolayısıyla, İmparatorluk yönetimi ve ekonomisi liberal bir yapıya kavuşturulamamış, ortaya konulan düşünceler ve harcanan çabalar çoğunlukla yarım teşebbüsler olarak kalmıştır. Hiç şüphesiz, uygulayıcıları da günümüze kadar süren haklı, haksız eleştirilere maruz kalmışlardır.■

23 Fırka hakkında değerli bir monografi için bkz. Birinci, Ali, **Hürriyet ve İtilaf fıkrası II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakkiye Karşı Çıkanlar**, İstanbul, 1990, Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, 1. cilt, İstanbul, 1984, s. 263-213.

24 Şener, Abdülhatif, "İttihad ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikası (1908-1918)", **H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 8/1, (1990), ss. 203-232.